

Makale Künyesi (Araştırma): Gelir, M. Z. (2019). Kötü kelimesinin kökeni üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 4 (1), 83-99.

KÖTÜ KELİMESİNİN KÖKENİ ÜZERİNE

Mehmet Zeki GELİR¹

ÖZET

Yaygın kaniya göre *kötü* kelimesi Türkçe kökenlidir. Etimolojik çalışmalara bakıldığında bundan hiç şüphe edilmediği görülmektedir. Bu yaygın kanının dayanağı da genel olarak *Divanu Lügati't-Türk (DLT)*'tür. Etimolojik araştırmaların kelimenin ilk çıkış noktası olarak gösterdikleri *DLT* kontrol edildiğinde ise *kötü* kelimesiyle ilişkili herhangi bir şekil bulunmamaktadır. *DLT*'de geçtiği ileri sürülen şekillerin esasen ses ve anlam olarak Türkçe *kötü* kelimesiyle bağdaşmayan unsurlar olduğu tespit edilmiştir. Dahası Türkçe yazı dilinde *kötü* kelimesinin görülmesi nispeten geç bir tarihtedir. Başlıca Türk dillerinde de *kötü* kelimesiyle bağlantılı herhangi bir şekil yoktur. Tamamen Türkiye Türkçesiyle sınırlı ve kısmen yeni olan *kötü* kelimesinin bu nitelikleri onun yabancı kökenli olduğunu düşündürmektedir. Gerçekten de kelimenin alıntı olabileceğine dair Dankoff'un bir önerisi vardır. Bu yazıda, Dankoff'un bu önerisi incelenmiş, kelimenin fonetik ve semantik yapısı üzerine karşılaştırmalar yapılarak yaygın kanaatin aksine bir görüş ileri sürülmüştür.

Anahtar kelimeler: Divanu Lugati't-Türk, kötü kelimesi, Türkiye Türkçesi, etimoloji.

ON THE ORIGIN OF THE WORD KÖTÜ

ABSTRACT

According to common belief, the word *kötü* is of Turkish origin. When scanned, we see that in the conducted etymological studies it is even not doubted. The basis for this widespread opinion is in general *DLT*. When the *DLT*, which is provided as the evidence of the word *kötü* being in Turkish in those etymological researches has been examined no form related to this word can be found. It is been found that the forms that were claimed to pass in *DLT* are essentially incompatible with Turkish word *kötü* in terms of sound and meaning. Moreover, it is relatively late to see this word in Turkish. In the main Turkic languages there is no form related with the word *kötü*. All

¹ Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni. mzekigeligir@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4023-0033>

these suggest that the word is a loanword. There is indeed a suggestion by Dankoff that the word may be a loanword. In this article, this proposal of Dankoff is examined and comparisons are made on the phonetic and semantic structure of the word to propose a different view against the common opinion.

Key words: Divanu Lügati't-Turk, word kötü, Turkish, etymology.

GİRİŞ

Kötü kelimesinin kökenine dair farklı birkaç görüş vardır. Bu farklı görüşlerin hepsinin birleştiği ortak nokta ise kelimenin 11. yy'dan yani *Divanu Lügati't-Türk*'ten (*DLT*) itibaren kaydedilmiş olduğudur. Acaba gerçekten kelime *DLT*'de kayıtlı mıdır? Veya *DLT*'de geçen şekillerin hakikatte Türkiye Türkçesindeki *kötü* ile bir bağı var mıdır?

Bu konuyu değerlendirmeye geçmeden önce Türkiye Türkçesinde kötü kavramı için kullanılan kelimelere genel bir bakış atmakta fayda var:

bed sf. Kötü, çirkin, tuhaf (Türkçe Sözlük, 2011, s. 291) < Far. *bad* a.a (Steingass, 1975, s. 161). Türkçede kullanılan *bedbin* 'kötümser' (< Far. *badbîn* harf. 'kötü gören' a.a.); *beddua* 'ilenç, ilenme' (< Far. *bad du 'ā* a.a.); *bedhah* 'başkasının kötülüğünü isteyen' (< Far. *badh'āh* a.a.); *bednam* 'kötü şöhretli' (< Far. *badnām* a.a.); *beter* 'daha kötü' (< Far. *badtar* a.a.) kelimeleri de bu Farsça kelime ile kurulmuş birleşik yapılarıdır.

fena sf. Ayrıntılı değerlendirme için bk. aşağı

kem 1. *sf.* Kötü, fena (göz, söz vb.) 2. Noksan, eksik *Kem akçe.* (Türkçe Sözlük, 2011, s. 1383) < Far. *kam* a.a. (Steingass, 1975, s. 1046)².

yaman 1. *sf.* Güç, etki veya beceri bakımından alışılmışın üzerinde olan (kimse). *Sen yaman bir inkılapçı olacaksın Yıldız.* - A. Gündüz 2. Kötü, korkulan (kimse) 3. Alışılmadık, olağanın dışında *Köhne çatusı yaman bir gürültü ile birdenbire sarsıldı.* - E. E. Talu (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2516). Hemen hemen bütün Türk dillerinde ortak olan kelimenin anlamı çağdaş Türkçede kısmen iyileşmiş durumdadır. Kelime *DLT*'de geçmektedir: "yaman kötü, her şeyin kötüsü" (Atalay, 1986, c. 4 s. 738). *DLT*'de bir de *yaman ig*

² *DLT*'de *kem* 'hastalık' anlamıyla geçmektedir (Atalay, 1986, c. 4 s. 298). "Clauson'un belirttiği gibi, eski ve yeni diyalektlerde 'hastalık' olarak kullanılan *kem* biçimiyle karıştırılmaması gerekir (ED 720 b)" (Eren, 1999, s. 229).

'miskinlik hastalığı, cüzzam' (*cuđām*) kelimesi geçmektedir ki aşağıda inceleyeceğimiz *kötü* kelimesi açısından dikkate değer bir örnektir (Atalay, 1986, c.4 s. 738; Dankoff ve Kelly, 1984, c. 2 s. 162).

yavuz 1. *sf.* Güçlü, çetin 2. İyi, gürbüz, güzel 3. Kötü, fena (Türkçe Sözlük, 2011, s. 2553). Kelime, Orhon yazıtlarında *yabız* şekliyle geçmektedir (Tekin, 1988, s. 181). Bu kelimedede anlam iyileşmesi görülmektedir. *Kamus-i Türki*'nin tanımı şu şekildedir: "yavuz 1. Şiddetli, şedit, pek sert ve tünd, yaman 2. (zıddiyetle) âlâ, fevkalade yaman, kıyak: batş ve şiddetine binaen Sultan Selim Han-ı Evvel'e lakap olmuştur" (Şemseddin Sami, 2011, s. 1541).

Şimdi de Türkçede 'fena' kavramı için en yaygın olarak kullanılan ve yazımının esas konusunu teşkil eden *kötü* kelimesine sıra geldi. İlhan Ayverdi'nin *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'ünde *kötü* kelimesinin anlamı ve kökeni şöyle açıklanmış:

Kötü: *sıf.* (Eski Türk. *köt* "göt"ten) [Eski Türkçe'de *kötlemek* "fenalık yapmak" demektir]

1. İstenilen nitelikte olmayan, sâhip bulunması gereken vasıfları taşımayan. Karşıtı: İYİ: *Kötü kâğıt. Kötü yemek. Kötü iş. Kötü işçi. Kötü usta. Kötü ürün. Kötü amel. Kötü bir Fransızca ile cevap verdi* (Câhit S. Tarancı). 2. Zararlı, tehlikeli: *Kötü hava. Kötü insan. 3. Huzursuzluk veren, endişelendiren, insanı üzen, üzücü: Kötü haber. Kötü olay. Buradaki zamânı, hayatının sürüp giden kötü tesâdüflerine rağmen onun için ayrı bir mevsim oldu* (Ahmet H. Tanpınar). 4. Hoşa gitmeyen, rahatsızlık veren: *Kötü koku. Kötü davranış. Kötü alışkanlık. Bir kötü dilim var irahat durmaz / Kötü dil başına belâ getirir* (Karacaoğlan'dan). *Hiç dedi, kötü ütiyatar...* (Ahmet H. Tanpınar). 5. Ahlâk bakımından düşük olan, ahlâk dışı: *Kötü yol. Kötü ev. Kötü mahalle. Kötü kadın. 6. i. Zararlı olabilecek yaratılıştaki olan kimse: Şeytandan kötüsü ne olur? ♦ zf. 7. İstenilmeyen, uygun olmayan şekilde: Kötü konuşmak. Kötü davranmak. Kötü uyumanın verdiği halsizliği silkerek aşağıya indi* (Ahmet H. Tanpınar). 8. Aşırı, çok: *Çocuğu kötü dövdi* (<http://www.lugatim.com/s/k%C3%B6t%C3%BC>, 06.03.2019).

Sevan Nişanyan'ın etimolojik çalışmasına göre:

ETü: [Kaşgarî, Divan-i Lugatî-Türk, 1073]

köti bürt [[*kâbus*]] (...) *ketü:* *al-aşall [kolu sakat] (...)* [[*geñç bir çocuğa söverken kötiç denir.*]]

TTü: [Meninski, Thesaurus, 1680]

kötü & kötü: yaramaz, fena. (...) kötülük & kötülük

TTü: [Ahmed Vefik Paşa, Lehce-ı Osmani, 1876]

kötülemek: Zemm, kadh, itham etmek.

<< ETü *köti* fena, yaramaz

→ *göt*

Not: Anlam evrimi için karşı. Ar #dbr (1. arka, art. 2. göt, 3. talihsiz, ters). Bkz. *dübür, mendebur*. • 13. yy'dan sonra yavuz "kötü" sözcüğünün yerine geçmiştir. Kaşgarî çağında henüz 'çirkin' sayılan bir sözcük olduğu ve belki bu nedenle sözlükte ancak dolaylı olarak yer aldığı anlaşılıyor. Önseste Türkiye Türkçesine özgü ötümlüleşmenin görülmemesi belki göt sözcüğünden ayırma kayısına atfedilebilir.

(<https://nisanyansozluk.com/?k=k%C3%B6t%C3%BC>, 06. 03. 2019).

Tuncer Gülensoy'un *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*'nce:

"OT. *köti* (DLT: *köti burt* 'kâbus, karabasan'; *köti kızlak* 'kuyruğu kırmızı bir tür kaba kuş')

<*köt+i*> (2007, c. 1 s. 561). Fakat Gülensoy, buradaki iki unsurun anlam ve işlevi üzerinde durmamıştır. Sadece düştüğü notta Nişanyan'ın açıklamasını eleştirmiştir: "YANLIŞTIR. Çünkü, *kötü* (< *köti*) ile *köt* 'göt, arka' (>*göt*) anlam olarak birbirinden çok farklıdır". Görüldüğü gibi Gülensoy, kelimeyi DLT'deki şekillere bağlamakta, ancak, kelimeyi oluşturan unsurları açıklamaz bırakmaktadır³.

Peşinen belirtelim ki bu üç görüş içinde yine de en akla yakın olanı Gülensoy'un açıklamasıdır. İlhan Ayverdi'nin *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'te verdiği açıklama büyük olasılıkla DLT'nin Besim Atalay edisyonuna dayanmaktadır: "*kötle*:- fenalık yapmak" (Atalay, 1986, c. 4 s. 367). Hâlbuki *kötle*- fiilinin böyle bir anlamı yoktur. Bu fiil için Kaşgarlı Mahmut'un verdiği Arapça karşılık *nâka* şeklindedir (Dankoff ve Kelly, 1982-1985, c. 3 s. 111). Bu Arapça kelimenin anlamı ise "(erkek için) cinsel ilişkide bulunmak"tır: "نَاكَة (نَيْكَة) *nâka i* to have sexual intercourse (♂ with a woman)" (Wehr, 1979, s. 1189). Dolayısıyla kelimenin doğru çevirisi Dankoff ve Kelly'nin yayımında olduğu gibi ("**oğlanıg kötlädi** 'He sodomized (*nâka*) the boy (or

³ DLT de 'köti' kavramını karşılayan kelimeler için bk. Aydemir, 2017.

other)”) “oğlana fiil-i livatada bulundu” şeklindedir⁴. Bu *kötle-* fiilini ayrıca *Kitabü'l İdrak* ve *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye*'de de görmekteyiz (Toparlı vd. 2007, s. 160). Yani Besim Atalay'ın “fenalık yapmak” diye (kısmen serbest bir şekilde) çevirdiği ve *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'ün de buna dayanarak *kötü* kelimesinin kökü olarak verdiği açıklama doğru değildir.

Nişanyan'ın izahı ise daha bulanıktır. Her şeyden önce *kötü bürt* ‘kâbus’; *ketü* ‘çolak’ ve *kötüç* ‘sövgü sözü’ kelimelerinin aynı olmadığı vazıhtır. Gülensoy'un açıklaması vesilesiyle üstünde durulacağı için *kötü bürt* ifadesine burada dokunmuyorum. *ketü* ‘çolak’ kelimesi ise sadece *DLT*'de geçen ve anlamca da (*çolak* ≠ *kötü*) seçse de (*DLT ketü* > TTü. **getü* ~ **gedü*) *kötü* kelimesiyle ilgisi kurulamaz bir yapıdır. Clauson'un kelimeyle ilgili yorumu şöyle: “?D[erived] **ketü**: Hap[ax]. Leg[emenon]; perhaps a Dev[erbal, derived from a verb]. N./A. [noun/adjective, a word performing both functions.] fr[om]. **ket-** ; being Kıp[çak]. it might represent an early ***ketig**. Kıp. xı **ketü**: *al-aşall* ‘crippled, with a disabled hand’ *Kaş. I 341*” (1972, s. 701). Anlaşıldığı üzere bu kelimenin Türkçe *kötü* ‘fena’ ile hiçbir bağı yoktur.

kötüç sözüne gelince, Besim Atalay'ın ‘genç bir çocuğa söğüldüğü zaman kullanılan kelime’ olarak tercüme ettiği kelimenin Arapça asıl karşılığı *yâ muntin ka-ş-şumârâ* şeklindedir ki Dankoff ve Kelly orijinale sadık kalarak çevirmişlerdir: “stink-bum!” (1982-1985, c. 3 s. 111). *Kamus Tercümesi*, bu kelimelerin anlamını şöyle vermektedir:

Ar. **لَمُنْتِنُ** [*el-muntin*] (مُحْسِنٌ [muhsin] vezninde) ve

الْمِنْتِنُ [*el-mintin*] (mîm'in ve tâ'nın kesriyle ki mîm'in zammesi tâ'nın kesresine tâbi' olmuştur) ve

الْمُنْتِنُ [*el-muntun*] (mîm'in ve tâ'nın zammesiyle ki tâ' mîm'e tâbi' olmuştur) ve

بِنَ الْمُنْتِنِ [*el-mintîn*] (قَنْدِيلٌ [kandil] vezninde) Müte'affin ve bedbûy nesneye denir.

Ve

الصُّمَارَى [*eş-şumârâ*] (حُبَارَى [hubârâ] vezninde) ve

الصَّمَارَى [*eş-şamârâ*] (حَبَالَى [habâlâ] vezninde) ve

⁴ Besim Atalay, aynı kelimenin ettirgen çatlı şeklini ise aslına uygun olarak çevirmiştir: “*kötlet-* düzdürmek” (1986, c. 4 s. 367).

الصَّمَارِيُّ [eş-şumârîyy] (عَشَارِيٌّ [uşâriyy] vezninde) Dübüre denir, إِبْنْتُ [ist] ma'nâsına. (<http://www.kamus.yek.gov.tr/>) 06. 03. 2019)

Kıyası **"kötüç"**, [köt > köt-iç] {eT} sf. 1. (Koku için) göt gibi. 2. (Çocuklar için sövme sözü) pis kokulu; pis. [DLT]" (Çağbayır, 2007, c. 3 s. 2803). Anlamdan da anlaşıldığına göre *kötüç* kelimesi ETü. *köt* ile alakalıdır. Sondaki +ç eki ise "pek işlek olmayan bu ekle metinlerimizde isimlerden isim türetildiğini görmekteyiz. Genellikle isme büyüklük ifadesi katan bu ek, bazı kelimelerde ise müstakil anlamda kelime türetir" (Hacıeminoğlu, 1996, s. 13). Clauson'un açıklaması ise şu şekildedir: **"kötüç (g-)** Hap. leg., but vulgar words like this are usually omitted fr. dicts. ; Dim[inutive]. f. fr. **köt. Xak[ani]**. XI when a boy is abused he is called **kötüç** 'you who stink like the buttocks' (*yā muntin ka'l-şamāray*); his ancestry is traced back to the backside (*yunsab ilā'l-dubur*)" (1972, s. 702). Yani TTü. *kötü* kelimesini buraya da bağlayamayız.

Önseste ötümlüleşmenin olmamasını (ETü. *köti* > TTü. **götü* ~ **göti*) "belki göt sözcüğünden ayırma kaygısına atfedilebilir" yargısı da bizce yerinde değil. Dilde makbul nesnelere/kavramları nahoş çağrışımlardan arındırmak için çeşitli yollara başvurulduğu bir gerçektir. Ama bu çaba, güzel-çirkin, iyi-kötü gibi bir zıtlığın olması şartına bağlıdır. Çirkin/kaba/nahoş addedilen bir şeyi/durumu neden başka çirkin/kaba bir şeyden ayırt etmek için çaba harcansın? Tersine, böyle bir özdeşlik bağı vaki olduğunda bu durum daha bariz ve kuvvetli bir şekilde vurgulanmak ihtiyacı hissedilir.

Gülensoy'un açıklaması ise nispeten mantıklı gözükmektedir. Ama dikkatle bakınca yetersizliği kendini ele veriyor. *köti kızlak* 'kuyruğu kırmızı bir tür kaba kuş' ibaresinde *köti* değil *köt* kelimesi vardır. Kelimenin sonundaki +i şüphesiz üçüncü teklik şahıs iyelik ekidir. Zaten bu sebepten Atalay ve Dankoff ile Kelly'nin yayımlarında *köti kızlak* sözü, *köt* maddesinin içinde verilmiştir (Dankoff ve Kelly, 1982-1985, c. 3 s. 111; Atalay, 1986, c. 4 s. 367). İkinci unsur olan *kızlak* sözüne gelince, bu muhtemelen *kızıl* kelimesinin küçültmeli şeklidir. Yani 'kızılçık, kızılımsı' gibi bir anlama sahiptir⁵. Clauson'un açıklaması da bu doğrultudadır: "D **kızla:k** Hap. leg.; ?abbreviated Dim. f. of **kızıl**; 'reddish'. **Xak.** x1 *Kaş. I 473 (köt)*; n[o]. m[ain]. e[ntry]." (1972, s. 684).

⁵ Krş. Çağ. قِزِيل *kızıl* 'kırmızı... papağana benzer kırmızı bir kuş, bir çeşit doğan' [rouge... oiseau rouge sembable aur perroquet, espèce de faucon] (Pavet de Courteille, 1870, s. 448).

Gülensoy'un *DLT*'yi kaynak göstererek verdiği ikinci tanığı *köti burt* 'kâbus, karabasan' ifadesi düşündürücüdür. *köti* kelimesi bu ibare dışında ne müstakil olarak ne de herhangi bir ifadede geçiyor. *köti burt* 'kâbus, karabasan' ifadesinde ikinci unsur olan ve "nitelenen/tamlanan" gibi görünen *burt* kelimesi, ancak "rüya, düş" benzeri bir anlama sahipse Gülensoy'un izahı isabetli olur. Fakat aradığımızı burada da bulamıyoruz. *burt* kelimesinin anlamı da "kâbus, karabasan"dır (Dankoff ve Kelly, 1982-1985, c. 3 s. 84; Atalay, 1986, c. 4 s. 118). Dolayısıyla buradaki *köti* sözü anlama hiçbir şey katmayan, pekiştirme işlevi gören bir eleman gibi gözüküyor. Mahiyeti belirsiz olan bu *köti* unsurunun anlamının ise 'fena, kötü' olmadığı aşikârdır⁶. Çünkü anlamsal açıdan 'kötü kâbus' gibi bir ifade başlı başına zaten yadırgatıcıdır. Ayrıca 'fena' anlamında diğer Türk dil ve lehçelerinde *kötü* sözüne benzer hiçbir şeklin olmaması 11. yy.daki *DLT*'de kelimenin geçmediğine dair bir başka şüphe sebebidir⁷. Belli başlı Türk dillerinde *kötü* için kullanılan kelimeler şu şekildedir:

Az. *pis, yaman*; Bşk. *yaman, nasar, alama*; Kzk. *naşar, jaman*; Krg. *caman, naçar*; Özb. *yâmân (yomon)*; Tat. *naçar, yaman, alama*; Trkm. *pîs, yaman, erbet*; Uyg. *yaman, osal, äski* (Ercilasun, 1991, c.1 s. 508-509; Öztöçü, 1999, s. 12).

kötü kelimesi ancak Türkiye Türkçesi dairesine giren veya Türkiye Türkçesinin kuvvetli etkisi altındaki lehçelerde görülebilmektedir. Mesela Gagauzca "**kötü**: Kötü. Kötü ürende olma: Kötü kalpli olmak" (Baskakov, 1991, s. 166). Öyle ki mesafe ve dilsel özellikler bakımından Türkiye Türkçesine en yakın Türk dili konumunda bulunan Azericede ne standart söz varlığını içeren sözlüklerde (Orucov, 2007) ne de ağızlara yönelik derlemelerde (*ADDL*, 2007; Özlakbarlı, 2009; Guliyev, 2010; Hacaloğlu, 1992) *kötü* benzeri bir kelime kaydedilmemiştir. Aynı şekilde Türkiye Türkçesi gibi Oğuz grubundan olan Türkmencenin kelime kadrosunda da *kötü* 'fena, yaramaz' benzeri bir şekle denk gelmiyoruz (TDDS, 2015-16). Yani kelime tamamen Türkiye Türkçesine özgüdür. Kelimenin Türkçeye

⁶ Clauson ise, tereddütlü bir şekilde, aksi fikirdedir: "V[ocalization].U[ncertain] **köti**: unvocalized in the MS., but perhaps an earlier occurrence of SW Osm. **köti/kötü** 'bad', which is otherwise not noted in any early text. **Xak. xı (bürt** 'nightmare') also called **köti: bürt Kaş. I 341 (bürt)**" (1972, s. 701).

⁷ Yakutça "**kötümeh** fena, kötü, yaramaz; **sılcır sırığta., tuttar tutuğta kötümeye bert** gidişi ve tutumu pek kötüdür (yürüme tarzı, tavır ve hareketi çok fenadır)" (Pekarskiy, 1945, s. 548) kelimesinin içyüzü bizce meçhuldür. Yakutçada "kötü" için genel olarak *kuhağan* kelimesi kullanılmaktadır. (Vasiliev, 1995, s. 167).

mahsusluğunun biricik istisnası Çığataycadır: “كوتى ‘kötü, zayıf/güçsüz’ [mauvais, faible] (Pavet de Courteille, 1870, s. 464). Gerçekten bu kelime Türkiye Türkçesindeki *kötü* ile bir ve aynıdır.

Fakat *kötü* kelimesinin Çığataycadaki varlığına büyük önem atfetmemek gerektiği kanısındayım. Zira Çığatayca ortak bir edebî dildi. “Ayrıca bu devirdeki geniş kültür münasebetleri, diğer lehçelerin Çığatay yazı diline tesir etmesine zemin hazırlamıştır. Bu yönde yapılacak bir inceleme, bilhassa Âzerî Türkçesi yoluyla Çığatay yazı diline pek çok Batı Türkçesi unsurunun girmiş olduğunu gösterecektir” (Eraslan, 1993, c. 8 s. 168). Çığataycanın bu özelliğinden ötürü “Radloff daha da ileri giderek Çığatayca’yı canlı dille ilgisi olmayan, sunî bir yazı dili şeklinde nitelendirmektedir.” (Eraslan, a.g.e.). Dolayısıyla “örnek, torun” vb. Ermenice kelimelerin Çığataycadaki mevcudiyeti de Anadolu Türkçesi’nden alıntı olarak değerlendirilmelidir.

Tarama Sözlüğü, *kötü* kelimesinin Türkçedeki ilk kayıt tarihi olarak 16. yy’dan *kötü aınmak* ‘gıybet etmek’ ifadesini bize sunmaktadır (TS, 1996, c. 4 s. 2706). 17. yy’da (1680) basılmış olan Meninski sözlüğü kelimeyi ~ كوتى *köti* ~ *kötü* olarak vermektedir (2000, c. 2 s. 4054). Bunlardan daha eski bir kayıt olarak bizim bulabildiğimiz 15. yy.’da (1477-78) yazılmış olan *Lügat-i Halimî*’dir. Fatih Sultan Mehmet’e takdim edilen bu Farsça-Türkçe lüğatin çeşitli yerlerinde *kötü* kelimesi geçmektedir: “بوى *bûy*: Koki, eyüsine ve kötüsine itlâk olunur, mutlak zikr olınsa eyüsü murâd olur; خس *hes*: Kötü gevherler ve nâ-kes kişi; خوار *h’âr*: Kötü, *hakir* ma’nâsına” (Uzun, 2013, s. 97,155,162).

Şu hâlde, yukarıdaki verilerin de ışığı altında *kötü* kelimesinin *DLT*’de kayıtlı olduğu görüşü kesinlikle doğru değildir. Bütünüyle Türkiye Türkçesine münhasır ve nispeten geç bir tarihte (15. veya belki 14. yy.) yazı dilinde görünen kelimenin bir alıntı olması güçlü bir olasılıktır. Kaynak dil de şüphesiz Anadolu veya çevresinde konuşulan dillerden biri olmalıdır. Nitekim Dankoff bu yönde bir öneride bulunmuştur. *Armenian Loanwords in Turkish* adlı çalışmasında Türkçe *kötü* kelimesini Ermenice “գողի *godî* AB I, 570-71 ‘leprous, venereal; (dial.) ugly, idle, worthless, etc.’ biçimiyle ilişkilendirmektedir (1995, s. 163). Kendisinin de pek emin olmayarak (*Turkish words whose Armenian etymology is speculative or not firmly established* başlığı altında) yapmış olduğu bu teklif aslında üzerinde düşünülmei hak ediyor. Bizim kontrol ettiğimiz Ermenice sözlükler de verilen “cüzzamlı” anlamını teyit etmektedir: “գողի *noun* Psoric, leper” (Kouyoumdjian, 1970, s. 135). Ermeniceye vâkıf olmadığımız için sözcük hakkında fazla bir şey söyleyemiyoruz.

Ancak, mevcut duruma göre bu öneri son derece makul ve gerçeğe muvafıktır.

Bu teklifin ilk bakışta olası eleştirilere sebep oluşturacak tarafı şekilce Ermenice *godî* ile Türkçe *kötü*'nün birbirine benzemediği, yani ünsüzler arasındaki farklılıktır. Gelgelelim böylesi bir eleştiri yine de haklılık kazanmaz. 14. yy'da yazılmış *Rasulid Hexaglot*'da Arapça *المجذم al-maczam* 'mutilated (from leprosy)' kelimesinin Ermenice karşılığı *کوتی koti* olarak verilmiştir (Golden, 2000, s. 186). Bu Türkçe kaynaklardaki *kötü* şekliyle epey benzerdir (Dankoff, 2004, s. 184; Uzun, 2013, s. 155, 162). Burada Arap harflerinin yetersizliği söz konusu edilemez (ki metni yayımlayan Peter Golden'in de böyle beyanı yoktur), çünkü *k/g* için yapılacak böyle bir itiraz, açıkça yazılmış olan *t* harfi (ت) için hiç geçerli değildir. O hâlde *godî* kelimesinin bir başka varyantıyla (Batı Ermenice lehçesi?) karşı karşıyayız demektir.

Ermenice standart dilde 'cüzzamlı' ve ağızlarda 'çirkin' anlamlarına sahip *godî* (~ *koti*) kelimesinin Türkçeye geçmiş olması elbette ki ihtimali bir durumdur. Kelimenin Türkçede geç kaydedilmiş ve sadece Türkiye Türkçesinde mevcut olması, Dankoff'un da haklı olarak tereddüt ettiği gibi, Ermenice kaynağını kesinkes doğrulamaz. Dahası biçimsel ve semantik açıdan birtakım eleştiriler de getirilebilir. Ama kelimeyi Ermenice hanesine yazmaya götürecek bir başka kanıt daha vardır. Ermenice kelime Türkçe dışında Kürtçeye de geçmiştir, hem de biçimce Türkçedeki telaffuza hayli benzer olarak. Ünlü Yunan tabibi Bergamalı Galen'in (Calinus) tıbbi yazılarının 18. yy'ın sonu ile 19. başlarında Kürtçeye çevirisi olan küçük bir risalede *Dermanê kotîbûnê* ('cüzzamin ilacı') başlığı altında kelime şöyle geçmektedir: *dermanê cuzamê yanî kotîbûnê henzelê nav hindek arê ceh da biqutin, sê rojan bi xwirîni bixwin û hem jî tu tişteki ji xeynê rûnê nexwin* = 'cüzzamin yani *kotî* olmanın ilacı (odur ki) Ebucehil karpuzunu (acı elma) bir miktar arpa ununun içinde dövün, üç gün aç karnına yiyin ve de yağdan başka hiçbir şey yemeyin' (İrgat, 2000, s. 22). Kürtçe sözlüklerde kelimenin açıklaması şu şekildedir:

Mutki (Bitlis) kaymakamı Yusuf Ziyaeddin Paşa'nın 1894'te hazırladığı *El-Hediyeu'l-Hamidiye Fi'l-Lugatu'l-Kurdiyye* adlı Kürtçe lügatçesinde: "**kotî** Cüzzam hastalığına yakalanmış kimse." (Bozarslan, 1978, s. 216).

"**kotî** [коти] 1. bulaşıcı 2. uyuz, cerban 3. cüzzamlı 4. bitli 5. çürümüş [1] заразный; 2) паршивый, шелудивый; 3) прокажённный; 4) вшивый; 5) гнилой]" (Kurdo, 1960, s. 449).

“**kofî (I)** 1. cüzam 2. cüzamlı (cüzam hastalığına yakalanmış kimse)

kofî (II) 1. kötü 2. miskin (hoş görülmecek durumlar karşısında tepkisiz kalan) 3. *mec.* cenabet” (Farqîni, 2005, s. 1051).

Bu sonuncu kaynakta sözlük hazırlayıcısı fark etmemiş ama ayrı sandığı ikinci madde aslında birinci maddedeki ‘cüzamlı’ kelimesinin mecazi kullanımlarından başka bir şey değildir.

Demek ki Türkçe *kötü* sözünün Ermenice գոճի *godî* kelimesinden gelmesi hususunda şekilce herhangi bir müşkül görünmüyor. Peki ya anlamca? Esas anlamı bambaşka olan bir kelime kötü kavramının bütün inceliklerini taşımaya muktedir midir? Aslında muktedirdir ve bu şaşırtıcı da değildir. Çünkü Türkçede *kötü* kelimesinin eş anlamlısı olan *fena* sözü de esas anlam olarak kötü kavramını karşılamaya hiç de elverişli görünmese de bu kavramı tastamam doldurmuştur.

Arapçada *فانآ* *fanā* ‘geçicilik, fanilik, yokluk, yok olma’ anlamına gelen bir isimdir (Wehr, 1979, s. 854). Kelime, Türkçede en az 17. yy’dan beri “kötü, çirkin” anlamında sıfat gibi kullanılmaktadır (Meninski, 2000, c. 2 s. 3549). *Türkçe Sözlük*’te *kötü* kelimesi için verilen tanımların hepsini *fena* sözü karşılamaktadır. Örnekeyecek olursak:

1. İstenilen, beğenilen nitelikte olmayan, hoş gitmeyen, fena, iyi karşıtı *Hamakat, dalalet ve kötü niyetin bu kadarına söylenebilecek bir şey yoktur* (= *fena* niyetin bu kadarı...)
2. Zararlı, tehlikeli *kötü adam* (= *fena* adam)
3. Korku, endişe veren *Yabancınnın bu kötü kastına yalnız azmimizle karşı koyduk.* (= yabancınnın bu *fena* kastına ...)
4. Kaba ve kırıcı, *Kızına söylemedik kötü lakırtı bırakmamış* (= söylemedik *fena* lakırtı bırakmamak)
5. Kişi ve toplum üzerinde olumsuz etkileri olan
6. Aşırı, çok *Kız, oğlana kötü tutuldu* (= *fena* tutuldu). (Türkçe Sözlük, 2011, s. 1507).

Bu örnekten çok daha ilginç Azericede (ve Türkmencede) biraz önce gördüğümüz *pis* kelimesidir. Türkçedeki *kötü* kelimesinin aslı anlamının cüzamlı olması gibi Azerice *pis* kelimesi de (= Türkçe *pis* ‘kirli, pasaklı’) esasen ‘cüzamlı’ demek iken zamanla *yaman* kelimesinin anlamdaşı olmuştur.

Farsça kökenli olan bu *pis* kelimesinin anlamını meşhur Farsça sözlük *Burhân-ı Kâti*’nin Âsım Efendi tercümesi şöyle

açıklamaktadır: “**pīs** (پيس) Ya-yı meçhûl ve sin-i mühmele ile. Bir marazdır, beşereye ârız olur. Kurbağa alacası gibi olur. Arabîde baras ve tahrifle abraş derler. Ebucehil hurmasına dahi denir. Asi hurma tabir ederler. Dem, hasis ve cimri kimseden kinaye olunur. Ak ve beyaz manasına gelir.” (Öztürk ve Örs, 2000, s. 606).

Kelimenin İran dillerindeki yeri gayet sağlamdır. Eski İrancada *paēsa-* 1. cüzzamlı (sf.) 2. cüzzam (is.) [1. Adj. aussätzig 2. m. Aussatz]; *paēs-* renklendirmek, bezemek [farbig machen; zieren] ve Orta Farsçada *pēs* alacalı, cüzzamlı [mottled, leprous; leper]; *pēsīdan*, *pēs-* renklendirmek, bezemek [colour, adorn]⁸ (Bartholomae, 1904, s. 817-18; MacKenzie, 1986, s. 68). Keza Soğdca *psyng* (pasing?) ‘cüzzamlı’ [leprous] (Gharib, 1995, s. 300).

Özetle bu Farsça asıllı kelime ‘cüzzamlı, alacalı’ gibi manaları yanında argoda bazı olumsuz sıfatlar için de kullanılmaktadır. Türkçeye gelince, *pis* kelimesi bir alıntı olarak ilk defa Harezmi Türkçesinde ve yine aslı olan ‘cüzzam hastalığı’ anlamıyla geçmektedir (Ata, 2002, s. 92)⁹. Çağataycada پيس *pis* ‘uyuz hastalığı’ [gale] olarak tespit edilmiştir (Pavet de Courteille, 1870, s. 186). Osmanlıcada 17. yy’ın sonlarına kadar *pis* ‘cüzzamlı, abraş’ anlamındadır. Meninski, پيس *pīs* kelimesinin Farsça olduğunu belirterek şu açıklamaları verir: “ol ki gevdesi bers ola, ebreş, ebras, alaca, meczûm” (2000, c. 1 s. 988). Kelimenin “kirli” anlamını kazanması 18. yy’da meydana gelmiştir¹⁰. 1797 tarihli *Burhân-ı Kâtı*

⁸ Eski Anadolu Türkçesinde de Farsçadaki gibi bir kullanım vardır. “*ala tenlü / ala* ‘cüzamlı’: * *Anadan gözsüz doğanı oñuldurduñ, dahi alatenlüyi benüm iznümile*” (Tietze, 2002, c. 1 s. 136). *Rasulid Hexaglot*’ta ise Arapça *al-abraş* ‘leprous; leper’ kelimesinin Türkçe karşılığı *ala* ve ikileme izlenimi veren *ala-pis*’tir (Golden, 2000, s. 172, 186).

⁹ *DLT*’nin Besim Atalay çevirisinde, “پس pis: Pis. Dağar, tulum gibi şeylerin dibinde kalan çöküntü, tortu. Bu, katran gibi bir şeydir.” (1986, c. 1 s. 328) kelimesi geçmektedir. Muhtemelen kelime, TTü. *pis* ‘kirli’ sözünün etkisiyle böyle okunmuştur. Çünkü *DLT* üzerine çalışan diğer araştırmacılar kelimeyi *bis* okumuşlardır: “**bis** ‘Dregs (*uřāla*) of a churn or wine-skin. It is something like tar (*qīr*)” (Dankoff ve Kelly, c. 1 s. 261). Clauson, bu *bis* veya *bis* kelimesinin Oğuz grubu Türk dillerinde görülen Az./Osm. *pas*; Trkm. *pos* kelimesiyle olası bir özdeşliğine temas etmekle yetinmiştir (1972, s. 370).

¹⁰ *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*’nde *Kitab-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türki ve Acemî ve Muğalî* ‘de geçtiği kaydıyla şöyle bir kelime vardır: “**pisle-** Yellenmek, osurmak” (Toparlı, vd. 2007, s. 216). Muhtemeldir ki yine Türkçe *pis* ‘kirli’ kelimesinin etkisiyle böyle bir okuma yapılmış olsun. Zira *Tercümân*’da geçen kelime *pisle-* değil *pesle-* پسله şeklindedir (Houtsma, 1894, s. 66; metin 36). Ama her hâlükârda kelimenin Türkçe *pis* ‘kirli’ sözüyle alakalı olmayıp yansıma

Tercemesi’nde: “**pefid** ... *Pis*, murdar ve necis manasındadır” (Öztürk ve Örs, 2000, s. 586).

Bundan sonra *pis* kelimesinin Azericedeki anlamını mercek altına almak gerek. *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti* söz konusu kelimeyi şöyle tanımlamıştır:

pis *sif.* **1.** Mənfəi keyfiyyət və ya xüsusiyyətlərə malik, verilən tələbləri təmin etməyən, istənilən kimi olmayan, mənfəi təsir bağışlayan; yaman, fəna (*yaxşı* əksi). *Pis xəmək. Pis xətt. Pis hava.* // Öz işini yaxşı bilməyən, təcrübəsiz. *Pis usta. Pis təşkilatçı.* // Ətrafdakılara yaxşı təsir bağışlamayan; kobud, qaba. *Pis xasiyyət.* – [Sənəm:] *İndi mən nə deyirəm ki, pis söz demirəm ki?! Ü.* Hacıbəyov **2.** Bəd, alçaq, rəzil, şərəfsiz, namərd. *Pis adam. Pis qonşu.* – [Əsrəf Zeynalə:] *Xülasə, pis övlad gərək ortalıqdan götürülsün.* Çəmənzəminli. // Qeyri-əxlaqı, nalayiq, yaramaz, eyibli, nöqsanlı. *Pis hərəkət. Pis (z) danışmaq. Özünü pis (z.) aparmaq.* // İs. mənasında. *Pis adam. Üz vermə nadana, sirr vermə pisə; Axır qəlbin ya inciyə, ya küsə.* Xəstə Qasım **3.** Əzici, üzücü, sıxıcı, ağır, mənhus, xoşagəlməyən. *Pis yuxu görmək.* – *Maralın vahiməsi Cumanı bəzən min cür pis fikrə, şübhəyə salırdı.* Ə. Əbüllhəsən // Mənfəi. *Xəbər də, deyəsən, pis xəbər idi?* Mir Cəlal *Ümid pis cavabı xəyalına gətirmək istəmir.* B. Bayramov.

pisləmək *f.* Haqqında pis rəy, mənfəi fikir söyləmək; pis hesab etmək. *Hərəkətini (işini) pisləmək* (Orucov, 2006, c. 3 s. 605).

Görüldüğü gibi *pis* kelimesi Azeri edebî dilinde tamamen kötü anlamındadır. Fakat Azericenin ağızlarında bazı şekillere rastlamaktayız ki *cüzzamlı* anlamının hâlâ korunduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir: “**pisdiklik** (Şərur) cüzam xəstəliyi” ve “**pisşice** (İmişli) yeyilmə (yara)” (ADDL, 2000, s. 405). Buradaki *yeyilmə* kelimesi ise şöyle tanımlanmaktadır: “**yeyilmə**: *is. məh[əlli söz].* Ən çox üzə çıxan pis yara, dəri vərəmi, qurdöşənəyi” (Orucov, 2006, c. 4 s. 594). Azericede “cüzamlı, alacalı” manası sadece ağızlarda saklı kalmıştır ama Türkmencede standart dilde de ona yakın bir anlamı görmekteyiz. *Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü*’ne göre:

PIS [pi:s], *syf.* **1.** Myrtar, yaramaz, erbet, yaman. *Pis pisi tapar, suw –pesi* (Nakyl). **2.** *lukmanç[ylyk].* Reñkleýji

sesten türemiş bir fiil olduğu açıktır. Krş. Ar. *fasā* ‘sessiz yellenmek’ (Wehr, 1979, s. 836).

maddanyñ yetmezçilik etmeđi sebäpli onuñ kâbir yerleriniñ agarmagy görmüşinde yüze çykyan beden keseli.¹¹

□ **Pis açmak** teniñi ak, ala edyän kesele duçar bolmak.
(TDDS, 2015, c. 2 s. 205).

Bu verilerin Türkçe *kötü* 'fena' (? < Erm. *godî* ~ *koti* 'cüzzamlı') ile paralelliđi gerçekten ilgi çekicidir.

SONUÇ

Bütün bunları toparlayacak olursak *kötü* kelimesinin *DLT*'de kayıtlı olduğuna dair iddiaların hiçbirini doğru değildir. Kelime geç denebilecek bir devrede (biz ancak 15. yy'dan örnek bulduk) yazı dilinde belirmiştir. Bunun yanı sıra kelime bütünüyle Türkiye Türkçesine özgüdür ve diğer Türk dil ve lehçelerinde tanınmamaktadır. Bu niteliklere sahip kelimenin bir alıntı olması son derece akla yatkındır.

Dankoff'un *kötü* kelimesinin kökenine dair ileri sürdüğü Ermenice kaynaklı olma ihtimali bu açıdan incelemeye değerdir. Yukarıda gösterildiği üzere Ermenice գոճի *godî* 'cüzzamlı' kelimesinin Kürtçede de *koti* olarak kullanılması akla kelimenin başka bir varyantı (Batı Ermenice lehçesi?) olduğu ihtimalini getirmektedir. Gerçekten de Ermenice kelime *Rasulid Hexaglot*'ta da *koti* olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla bu açıdan herhangi bir sorun görünmemektedir.

Azerice ve Türkmençe örneğinde açıkça görüldüğu gibi asli anlamı 'cüzzamlı' olan bir kelime kötü kavramını bütünüyle işgal edebiliyor. Bu cihetten, yani anlamsal olarak da büyük bir problem yoktur. Ancak, yapmış olduğumuz küçük bir soruşturma (en azından Ermenistan'da) kelimenin pek bilinmediğini göstermiştir. Böylesi nadir bir kelime Türkçeye geçmiş olabilir mi? Dahası Türkçenin etimolojisi üzerine çalışan Ermeni araştırmacılar da kelimenin Ermenice kökenli olabileceğine hiç değinmemişlerdir. Bu hususların hepsi *kötü* kelimesinin Ermenice kaynaklı olduğu konusunda soru işaretleri doğurmaktadır. Gelgelelim 14. yy'daki sınırlı bir kelime listesinde (*Rasulid Hexaglot*) Ermenice *koti* kelimesine yer verilmiş olması en azından o dönemde kelimenin Ermenice söz varlığının aktif

¹¹ Tanımdan anlaşıldığı üzere ikinci maddede açıklanan hastalık 'akşınlık, albinizm'dir . "Akşın: sf. Doğuştan boya maddesi bulunmadığı için kıllarında ve gözlerinde, bazen de derisinde ak olan (hayvan veya insan), çapar (I), albinos" (Türkçe Sözlük, 2011, s. 77)

bir unsuru olduğunu göstermektedir (bk. yukarı). Acaba sonradan kelimenin kullanım sıklığı ve doğal olarak tanınırlığı mı azaldı?

Burada eksikliğini hissettiğimiz ve yazıya yeteri kadar aktaramadığımız husus, Ermeniceye vukufsuzluktan dolayı, kelimenin yapısı ve tarihine dair bilgilerdir. Ermenice kelimenin köken tarihi ve bilhassa Batı Ermenicesinin fonetik özelliklerinin açıklanması geri kalan soru işaretlerinin de ortadan kalkmasına yardımcı olacaktır.

KISALTMALAR

a.a.	:	aynı anlamda
Ar.	:	Arapça
Az.	:	Azerice
Bşk.	:	Başkurtça
DLT.	:	Divanü Lügati't-Türk
ETü.	:	Eski Türkçe
Erm.	:	Ermenice
Far.	:	Farsça
harf.	:	harfiyen
is.	:	isim
Kzk.	:	Kazakça
Krg.	:	Kırgızca
krş.	:	karşılaştırınız
Özb.	:	Özbekçe
sf.	:	sıfat
Tat.	:	Tatarca
Trkm.	:	Türkmence
TTü.	:	Türkiye Türkçesi
Uyg.	:	Uygurca

KAYNAKÇA

- ADDL *Azərbaycan Dilinin Dialektoloji Lüğəti (A-Z)* (2007). (Redaktorlar A. A. Axundov, Q. Ş. Kazımov, S. M. Behbudov), Bakı: Şərq-Qərb.
- Ata, A. (2002). *Harezm – Altın Ordu Türkçesi*. İstanbul.
- Atalay, B. (1986). *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi C.I-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydemir, A. (2017). Divanü Lüğati't-Türk'te 'Kötü' Anlamındaki Sözcükler Üzerine, *Route Educational and Social Science Journal*, March, IV (II), 43-56.
- Bartholomae, C. (1904). *Altiranisches Wörterbuch*. Strassburg.
- Baskakov, N. A. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü* (Haz. İsmail Kaynak ve A. Naci Doğru). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bozarslan, M. E. (1978). *Kürtçe-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Çıra Yayınları.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century-Turkish*. Oxford.
- Çağbayır, Y. (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük C. I-IV*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Dankoff, R. ve KELLY, J. (1982-85). *Maḥmūd al-Kāşyārī; Compendium of the Turkic dialects (Dīwān Luyāt at-Turk) C. I-III*. Harvard.
- Dankoff, R. (1995). *Armenian Loanwords in Turkish*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- Dankoff, R. (2004). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü* (çev. Semih TEZCAN). İstanbul.
- Ələkbərli, Ə. (2009). *Qərbi Azərbaycanın Dialektoloji Lüğəti*. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor Enstitutu.
- Ercilasun, A. B. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü C. I-II*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. İstanbul.
- Eraslan, K. (1993). Çağatay Edebiyatı. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. VIII, 168-176, Ankara.

- Farqînî, Z. (2000). *Büyük Türkçe-Kürtçe Sözlük*. İstanbul: İstanbul Kültür Enstitüsü Yayınları.
- Gharib, B. (1995). *Sogdian Dictionary, Sogdian-Persian-English*. Tehran: Farhang Publications.
- Golden, P. B. (2000). *The King's Dictionary. The Rasûlid Hexaglot: Fourteenth Century Vocabularies in Arabic, Persian, Turkic, Greek, Armenian and Mongol*. Leiden & Boston, Köln: Brill.
- Guliyev, E. A. (2010). *Nahçıvan Ağızları Söz Varlığı*. Ankara: Kültür Ajansı Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü C. I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacaloğlu, R. A. (1992). *Azeri Türkçesi Dil Kılavuzu*. Ankara: Güneş Azeri Sahası Derleme Deneme Sözlüğü.
- Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Houtsma, N. TH. (1894). *Ein türkisch-arabisches Glossar nach der Leidener Handschrift*. Leiden: E. J. Brill.
- Irgat, M. R. (2000). *Dermanên Bijîşkiya Gelêri*. Calinosê Hekîm, Mela Mehemed Qûtup, Weşanên Enstîtûya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol.
- Kurdo, Q. (1960). *Ferhenga Kurdî-Râsî*, Moskva: Akadêmîya Zanistîyê ya Sovêtistanê, Înstîtûta Rohîlatnasîyê.
- Kouyoumdjian, M. G. (1970). *A Comprehensive Dictionary Armenian-English*. Beirut: Atlas Press.
- Mackenzie, D. N. (1986). *A Concise Pahlavi Dictionary*. London: Oxford University Press.
- Meninski, F. M. (2000). *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicea-Persicea C.I-III*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Orucov, Əliheydər vd. (2006). *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lügəti C. I-IV*. Bakı: Şərq-Qərb.
- Öztopçu, K. vd. (1999). *Dictionary of the Turkic Languages*. London, New York.
- Öztürk, M. ve Örs, D. (2000). *Mütercim Âsım Efendi Burhân-ı Katı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Pavet de Courteille (1870). *Dictionnaire Turk-Oriental*. Paris.
- Pekarskiy, E. K. (1945). *Yakut Dili Sözlüğü C. I (A-M)*. İstanbul.
- Steingass, F. (1975). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut.
- Şemseddin Sami (2011). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- TDDS Türkmen Diliniñ Düşündürişli Sözlüğü I-II* (2015-16). (Düzüjiler: G. Kyýasowa, A. Geldimyradow, H. Durdyýew). Aşgabat: Türkmenistanyň Ylymlar Akademiyasy Magtymguly Adyndaky Dil we Edebiyat Instituty.
- Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tietze, A. (2002). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı C. I (A-E)*. İstanbul, Wien: Simurg Yayınları.
- Toparlı, R. vd. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TS Tarama Sözlüğü I-IX* (1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Uzun, A. (2013). *Lügat-i Halimî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Vasiliev, Y. (1995). *Türkçe Saha (Yakutça) Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Wehr, H. (1979). *A Dictionary of Modern Written Arabic* (Ed. J. Milton COWAN) (4. ed.), Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

İnternet Kaynakları

Kamus Tercümesi (<http://www.kamus.yek.gov.tr/>)

Misalli Büyük Türkçe Sözlük (www.lugatim.com)

Nişanyan Sözlük (<https://nisanyansozluk.com/>)